

ТЕМА XXIII РЕЛІГІЯ ЯК МОРАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Помітне в наш час зростання інтересу до релігії, потягу до неї спростувало уяву про закономірне відмирання цієї форми світогляду. Однією з причин такого висновку є те, що релігія має значний морально-етичний зміст і може виконувати моральну функцію в житті людини і суспільства. Розуміння цього стало симптомом і наслідком розчарування у спробах створити атеїстичне суспільство і утвердити “безбожну” мораль. Події ХХ століття наочно виявили негативні, навіть небезпечні наслідки релятивізації моралі, підпорядкування її політичним міркуванням, витлумаченням з позицій вузько національних або класових інтересів. Такі “аномалії” століття, як встановлення тоталітарних, репресивних режимів, масове насильство, загибель багатьох мільйонів людей – все це стимулювало повернення до непорушних загальнолюдських цінностей, які традиційно пов’язувалися з релігією. Та справа не тільки в аномаліях і катастрофах нашого віку, а й в особливостях сучасної цивілізації – технократичних тенденціях, поширенні засобів маніпулювання поведінкою і свідомістю людей, негативних наслідках науково-технічної революції, небезпечних факторах, які загрожують людству. Такі явища спонукали до пошуку шляхів порятунку людини, забезпечення її буття як унікальної, самоцінної, вільної істоти, яка не тільки виконує певні функції, але й є носієм духовного начала. В цій соціально-психологічній ситуації релігія виступає як чинник, здатний забезпечувати “людський” вимір науково-технічного й соціального прогресу, виконувати незамінну духовно-моральну функцію, зберігати непорушні, безумовні, “вічні” загальнолюдські цінності.

1. Особливості релігії як морального чинника. Етичні виміри релігії

Якщо виходити з визначення релігії і моралі як духовно – культурних явищ, з головних ідей кожного з них, то можна зробити висновок, що вони відмінні одне від одного за своєю суттю, походженням і функціями.

Головне і визначальне в релігії – це уявлення про надприродне і надлюдське начало, віра в його існування, прагнення вступити у взаємини з цим началом і з його допомогою розв’язувати людські життєві проблеми.

Історично склалося таке розуміння моралі: це ідея абсолютної, безумовної цінності людського життя (життя людства і кожної окремої особи). Через призму цієї ідеї осмислюються норми, принципи, ідеали людської поведінки, людського співжиття, ставлення кожного до інших людей, до природи і світу в цілому, а

також і до самого себе.

Основною функцією релігії, звичайно, визнається компенсаційна, функція доповнення, заміни, відшкодування того, в чому людина має життєву, “екзистенціальну” (таку, що випливає із самої суті людського існування) потребу, але чим вона реально (принаймні, за певних історичних умов) не володіє. Компенсуючу роль в найпоширеніших сучасних релігіях відіграє ідея Бога як творця і правителя світу, вседержителя.

Для моралі ж визначальною є функція узгодження поведінки окремої людини з інтересами розвитку спільноти всього людського роду. Цього узгодження не досягти за допомогою зовнішніх примусових чинників-наказів, заборон, недостатньо тут і простого нормативного регулювання – впливу громадської думки, суспільних звичаїв і традицій. Моральність стає можливою тільки при неодмінній участі такого фактору як самосвідомість особи. Виразом моральної самосвідомості є совість – самооцінка, внутрішній регулятор, “компас”, який спрямовує поведінку і в основі якого лежить не тільки інтелектуальне начало – розуміння, що є добре і що є погано, а й емоційне – переживання відповідності чи невідповідності своїх вчинків моральним вимогам. Звідси такі вирази, як “чиста” і “нечиста”, “спокійна” і “неспокійна” совість, “докори”, “муки” совісті тощо.

Ці характеристики релігії та моралі не тільки свідчать про їх специфічні особливості і відмінності одне від одного, а й дають можливість зрозуміти і віднайти “точки зіткнення” між ними, основи їх взаємовпливу і часткового взаємопроникнення. Таке твердження є незаперечним фактом. Проте воно не було чимось “даним від початку”, а пройшло тривалий історичний шлях свого становлення й розвитку.

В літературі радянського періоду нерідко вказувалось, що мораль виникла раніше, ніж релігія, і що вона опісля була “привласнена” і “перекручена” останньою. Можна погодитися з тим, що спочатку напівінстинктивні норми людського співжиття сформувалися ще в період антропосоціогенезу. Очевидно цей процес розпочався раніше, ніж мислення досягло такого рівня, коли стали можливі власне релігійні уявлення. Проте це була, скоріше, ще “передмораль”. Мораль у сучасному розумінні цього поняття передбачає хоч би відносне виокремлення особи із суспільного загалу, виникнення особистісної самосвідомості і здатності самовизначення. Тому більш переконливою здається точка зору, за якою мораль і релігія формувалися протягом одного й того ж самого періоду історії первісного суспільства, синкретично переплітаючись і впливаючи одна на одну. Так, одні й ті ж “передморальні” вимоги та заборони – табу пов’язувалися з тотемістичними магічними уявленнями і ритуалами.

В подальшому, з переходом від первісного до цивілізованого стану, з початком “писемної” історії мораль і релігія визначалися як особливі духовні

явища, “форми суспільної свідомості”. Відтоді їх взаємний вплив тривав і надалі, але вже на новому рівні.

З одного боку, мораль осмислювалася як встановлена і освячена надлюдським авторитетом. Так, в іудаїзмі, християнстві, ісламі таким вищим авторитетом постає Бог (ці три релігії називають “авраамічними” – за ім’ям Авраама, біблійного праотця єврейського та арабського народів). З іншого боку, релігійні ідеї, образи та сюжети все більше наповнювалися моральним змістом.

Еволюцію релігії і моральності, розвиток їх взаємовідношень можна простежити за біблійними текстами. Так, давньоєврейський бог Ягве (Єгова) постає спочатку як етнічне божество: “Я – Господь (в єврейському тексті Тори – ім’я Ягве), Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю, з дому рабства. Хай не буде тобі інших богів переді мною” (Вих. 20:2 – 3). Отже, інші боги теж існують, але вони – чужі. Моральні норми, записані у вигляді “заповідей”, почасти носять суто релігійний характер (як, наприклад, заборона “даремно” вимовляти ім’я Боже, але в більшості своїй значною мірою виражали становлення, по суті, фундаменту загальнолюдської моралі. Проте в контексті найдревніших книг Біблії ці заповіді фігурують як обов’язкові лише щодо одноплемінників і єдиновірців (та й тут можливі винятки) і не поширюються на чужинців. Найвищою добродією, найпершим обов’язком в них вважається безумовне підпорядкування волі Бога, який характеризується ними як “Бог – ревнитель”. На це вказує “казус Авраама”, коли легендарний праотець євреїв (а також арабів) готовий був на вимогу Бога без вагань принести в жертву свого улюбленого сина Ісаака, за що Бог, зупинивши його в останній момент, благословляє Авраама і обіцяє примножити його потомство “як пісок морський” (Бут. 22).

В книгах пророків, зокрема Ісайї, зберігається етноцентричний характер іудейської релігії, однак посилюються загальнолюдські елементи. Ці твори виражають вже більш високий рівень моральної свідомості. Характерною тут є мрія про мир між народами, коли “мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатися війні” (Іс. 2:4). В цьому контексті звучить також заклик: “Умійтесь, очистьте себе! Відкиньте зло ваших вчинків із перед очей моїх, нікчемні ваші вчинки; перестаньте чинити лихе! Навчіться чинити добро, правосуддя жадайте, карайте грабіжника, дайте суд сироті, за вдову заступайтесь!” (Іс. 1:16 – 17).

Моральні й соціально – етичні мотиви наявні в книгах Екклесіяста та Іова, які, за науковими даними, мають відносно пізні походження.¹

Нарешті, в християнській частині Біблії – Новому Заповіті – безумовно переважає загальнолюдське начало. Моральний зміст християнської релігії визначає її специфіку і вплив на духовну культуру людства. Новий Заповіт, складений у I–II століттях нової ери, є породженням епохи переломної, коли була

¹ Див.: Шифман И. Ветхий Завет и его мир. – М., 1987. – С.171-178.

відкинута “міра речей” стародавнього, античного світу і “творилося нове”. Це був історичний момент свого роду “безмірності”: мрії та ідеали виносилися за межі тодішніх можливостей їх здійснення. У Новому Заповіті знайшло відображення зіткнення ідейно-морального максималізму з реальністю. В ньому представлені різні варіанти розв’язання цієї колізії – від радикального і гнівного засудження цього грішного, розбещеного світу до спроб фактичного примирення з ним, пошуку шляхів духовного спасіння.

Так, в історичному контексті, що постійно змінювався, відбувався і двоєдиний процес формування релігійної (або ж релігійно інтерпретованої) моралі і моральної – за змістом і спрямованістю – релігії.

Які ж саме суттєві риси релігії і моралі зумовили цей процес?

Релігія, особливо в сучасних, розвинутих формах, за змістом своїх ідей і образів є проекцією, віддзеркаленням сутності людини як розумної, вільної, творчої, моральної істоти. Саме ці людські риси знайшли свій вияв, але в ідеалізованому, гіперболізованому вигляді у розумінні людиною Бога.

В релігійній свідомості це відношення між прообразом і образом виявляється в осмисленні Бога як вищої реальності, а людини – як створеної істоти, яка несе в собі образ Божий і одержує від нього в дар усі свої якості, включаючи духовно-моральні. В цій свідомості Бог постає водночас і як трансцендентне абсолютне Буття, Творець і Вседержитель, і як Особа, подібна і близька самій людині, Отець, Помічник і Покровитель, абсолютне “Ти”, якщо скористатися екзистенціалістською термінологією Г.Марселя і М.Бубера. Особистісні, людиноподібні, а відтак і моральні риси Бога найбільше виражені в християнському вченні про боголюдину Ісуса Христа.

Тому розуміти ідею Бога тільки як “ідею гіршого: безвихідного рабства”, а головну функцію релігії вбачати в тому, що вона є “опіумом народу”, а то й грубіше – “духовною сивухою”, навряд чи правомірно. Та й в тій марксовій характеристиці релігії, де міститься відоме порівняння її з “опіумом”, дається більш широке тлумачення релігійного феномену: “урочисте доповнення світу”, “загальна основа для втіхи й виправдання”, “вираз дійсного убозтва” і “протест проти цього дійсного убозтва”, “віддих пригніченої істоти”, “серце безсердечного світу, дух бездушних порядків”². Все це дійсно наявне в релігійній свідомості, але з часом акценти зміщуються. В міру того як йшов соціальний і духовний прогрес людства, релігійні ідеї все більше виражали не тільки стан залежності і “убозтва”, але й протест проти цього стану, проти “відчуження”, прагнення до морального ідеалу, який для сучасної релігійної свідомості переважно і втілює ідея Бога. В цій ідеї все наявніше виступав зміст, що виражав не тільки минуці

² Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т.1. – С. 384-385.

соціально-історичні обставини, а й щось більш фундаментальне – специфіку людського буття в світі.

Суттєве і специфічне для людини – те, що вона не лише пристосовується до природного середовища (як тварини), а й цілеспрямовано перетворює його, виробляє потрібні їй предмети, а відтак є певною мірою творцем; людина володіє також свідомістю, є істотою мислячою і розумною; водночас вона є істотою моральною, що підносить її над тваринним світом не менше, ніж виробництво і розумність.

Для того, щоб виявити ті особливості моралі, які становлять найглибші передумови її зближення з релігією, треба переглянути деякі звичаї і стереотипи.

В науковій і навчальній літературі радянського періоду мораль витлумачувалася переважно як один із компонентів “надбудови” над економічним базисом суспільства. Наявність в ній загальнолюдського змісту визнавалася, але його зазвичай називали “елементарними” (тобто найпростішими) нормами моралі. Вважалося також, що головним в моралі є її класовий, а отже – історично мінливий характер. Що ж стосується загальнолюдських цінностей, то вони повинні були сформувався при комунізмі на базі моралі “найпередовішого і найреволюційнішого класу”, яким є пролетаріат. Основоположники марксизму робили вказівки і застереження щодо “зворотнього впливу” надбудови на базис, духовних явищ – на матеріальні, проте цей зворотній вплив мислився на основі і в межах фундаментального відношення: матерія – первинна, свідомість – вторинна; буття визначає свідомість, а не навпаки. Це фундаментальне відношення визнавалося по суті незворотнім. Добре відома формула К.Маркса, яка виражає суть матеріалістичного розуміння історії: “Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість”.²

Ця формула може схилитися до спрощеного, “лінійного” тлумачення залежності духовного фактору від матеріального. Між тим припустимо, що горезвісний “зворотний вплив” має більш глибоке підґрунтя і може проявитися в більш “сильних” формах, ніж це визнається традиційною матеріалістичною концепцією. На вищих щаблях еволюції цієї світової субстанції, яка називається матерією, дієва сила духовного начала стає настільки значною, що веде до “одухотворення” самої матерії, що й виражається поняттям “ноосфери”, тобто сфери дійсності, охопленої і перетвореної розумом.

Розглянемо більш ґрунтовно суто людський феномен моралі. Не може викликати сумнівів його надбіологічна суть і те, що мораль зазнає впливу економічних та інших соціальних факторів. Безсумнівним є те, що протягом

² Маркс К. До критики політичної економії. Передмова. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.13. – С.6

історії мораль змінює свої форми. Однак здається неприйнятним витлумачення моралі тільки як надбудови над економічним базисом. Мораль визначає **людські норми** поведінки (на відміну від її **тваринних форм**). Вона зародилася спочатку як напівінстинктивні вимоги й заборони (табу) в період становлення людини, її виділення з тваринного світу, з природи (у вузькому розумінні цього слова). Праця (яка згодом розвинулася у матеріальне виробництво), трудові відносини, мова й мовне спілкування, родова (екзогамна) спільність, передморальні стереотипи поведінки, нетваринні риси способу життя – все це були чинники розвитку людини. Мораль за своїм походженням і значенням – не просто і не тільки щось похідне від економічних відносин, вторинне щодо них, а одне з початкових сутнісних визначень, вираз людського в людині, специфіки її буття в світі, те, без чого не можуть бути налагоджені ніякі міжлюдські, в тому числі й економічні, відносини.

З формуванням і розвитком людини і суспільства мораль поставала як їх духовна основа. Вона пронизала всі форми діяльності людини, всі її відносини. Первинні, вихідні моральні вимоги й заборони утворили той фундамент і той інваріант моральності, який, набуваючи в подальшому все більш широкого витлумачення і застосування, збагачувався новими нормами, по-різному осмислювався різними спільнотами і групами людей (відповідно до історичних умов і особливих інтересів), зберігаючи своє ядро, свій антропологічний і екзистенціальний смисл.

В моралі відклався давній довготривалий досвід людського співжиття. Разом з тим вона орієнтована і на майбутнє, виражає перспективні інтереси збереження і прогресу людського роду.

Слід враховувати ще й таку специфічну для моралі обставину. На відміну від трудової, виробничої діяльності (а також від політики), яка ґрунтується на началах раціональності (а інколи й квазіраціональності), на відношенні “мета – засоби”, в моральній сфері діє інший принцип: “норма – виконання”. Мораль не прагматична, а нормативна. Її вимоги виступають у формі категоричності, безумовності. І.Кант виразив цю особливість моралі у сформульованому ним “категоричному імперативі”: “Чини тільки згідно з тією максимою, керуючись якою, ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом”. Цей категоричний імператив філософ доповнює “практичним”, який має вже не формальний, а змістовний характер: “Чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого також, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу”.³ Відтак людину треба завжди розглядати не як річ-об’єкт маніпулювання, а як самоціль і як безумовну цінність.

³ Кант И. Основы метафизики нравственности. // Кант И. Сочинения. В 6 – ти т. – Т. 4. – Ч.1. – М., 1965. – С.260-270.

Вимоги моралі, які І.Кант називає не випадково “максимами” (лат. *maximus* – найбільший), підносяться над безпосередньою ситуацією, над міркуванням поточного моменту так само, як вони підносяться і над вузькими, приватними і груповими інтересами. Вони можуть суперечити прагматичній “раціональності”, а тому іноді здаються, особливо в деяких “граничних” для людини і для людства ситуаціях, як щось ірраціональне. Мораль – на відміну від політики – не знає правила “мета виправдовує засоби”. Навіть єзуїти, яким традиційно це правило приписують, робили застереження: “*Omnia ad majorem Dei gloriam non eloguntur malum ut eveniat bonum*” (“Все для найбільшої слави Божої, не обираючи злого, щоб вийшло добре”). Фактично це застереження часто не бралось до уваги. Але зараз, мабуть, вже не треба переконувати в тому, що добрі задуми не здійснюються поганими, аморальними, жорстокими засобами. Вся історія нашого трагічного ХХ століття засвідчила це. Розуміння цього увійшло також в суспільну свідомість.

Мораль не знає “арифметичного” підходу, який теж є ознакою “раціональності”. Знищити кілька мільйонів людей, щоб інші були “щасливі”, принести в жертву одне покоління задля “світлого майбутнього прийдешніх поколінь” і аморально, і не дає тих результатів, на які розраховували, а скоріше – протилежні. Часто цитовані слова Ф.М.Достоевського про “сльозинку дитини”, якої не варта майбутня гармонія, є лише доведений до крайності вираз цієї моральної заборони. Суперечність між належним і суцям, ідеалом і фактами тут очевидна: “ціна прогресу” людства вимірюється потоками сліз і крові, безліччю життів. Моральні вимоги від цього не втрачають своєї сили і категоричності: вони вказують вектор, напрям, в якому повинні йти люди і кожна окрема особа.

Моральні інваріанти, про які було сказано, саме і є тим, що називають “абсолютами”. Без них не було б і самої моралі. Оскільки вони існують, то релятивізація моралі неприпустима. Їх “абстрактність” (дуже відоме раніше ідеологічне звинувачення) – це “абстрактність” названого вектору поведінки щодо домінуючих соціально-історичних обставин, а також до приватних, групових, зокрема і класових, інтересів.

Такою нормою є, скажімо, “золоте правило моралі”: не чини іншому того, чого не бажаєш собі. Абсолютною нормою є також і заповідь “не вбивай”, яка у формі заборони виражає фундаментальне право людини на життя. Розширене її витлумачення приводить до “етики благоговіння перед життям”, на основі принципів якої побудовані мирологічні вчення багатьох конфесій.

Фактичні порушення права людини на життя, заповіді “не вбивай”, в тому числі й “вимушені” вбивства (вбивство ворогів на війні, страта небезпечних для суспільства злочинців) не відмінюють абсолютності заповіді “не вбивай”. Вони засвідчують лише недосконалість самого цього суспільства.

Зазначені вище властивості і особливості моралі, зокрема наявність в ній абсолютного змісту – вселюдського, інваріантного щодо історичної мінливості і

приватних інтересів, категорична форма виразу нею своїх принципів і норм моралі, якась “ірраціональність” поставлених нею вимог, включеність у неї феномену совісті, яка уявляється природженою людині, певним “Super Ego”, зумовили її зближення, взаємопроникнення, переплетення з релігією. Бог для релігійно-моральної свідомості постає в ролі першоджерела моралі, гаранту кінцевого торжества її принципів. Віра в Бога і в особисте безсмертя сприймаються як основа і передумова моральної свідомості й поведінки взагалі. Skorистаємося тут висловом Ф.Достоевського: “Якщо Бога немає, то все дозволено”.

Отже, можна зробити висновок, що релігійна віра є засобом задоволення глибинної, “екзистенціальної” потреби людини в існуванні розумного і морального начала світу. Обоження, зведення до божественного першоджерела, ідея Боголюдства в християнстві – це форма усвідомлення абсолютності моралі як необхідної основи людського буття.

Проте для повного ототожнення моралі і релігії немає достатніх підстав. Кожне з цих духовних явищ має, так би мовити, свою “ідею”, яка виражає в кристалізованому вигляді саму сутність і головну функцію цього явища, те, як вони склалися і утвердилися історично.

Центральна ідея моралі (в сучасному її розумінні) – це ідея безумовної цінності життя, у всіх його проявах, як людства, так і кожної окремої людини. Ідея релігії (переважно в її іудейсько-християнському розумінні) – це ідея вищого, абсолютного буття, розумного, морального, творчого начала світу. “Точки зіткнення” між цими ідеями є наявними (як між різними явищами єдиної людської культури), але між ними є й істотна відмінність.

Яким би не було зближення релігії з мораллю, її специфічним і визначальним аспектом залишається, власне, релігійно-містичний – уявлення про надприродну, надлюдську силу, віра в її існування, служіння їй в тій чи іншій формі. Мораль визнається похідною від цього надлюдського начала, а тому моральне значення надається тим діям, зокрема ритуальним, тому способу поведінки, в яких, як вважають, і виражається благоговіння перед цим божественним началом, служіння йому. В “Заповідях Мойсея” на перше місце поставлені суто релігійні настанови. І лише після них йдеться про вимоги і заборони морального характеру, які не мають логічного і сутнісного зв’язку з вірою в надприродне і зберігають повністю своє значення й поза релігійною системою. Таке відношення по суті зберігається і в християнстві (див.: Мт 22:36-40).

В релігійно-моральному вченні “горизонтальне” відношення, яке охоплює сферу “земних” справ, міжлюдських стосунків, соціальних, політичних та інших проблем, визнається невіддільним від “вертикального” – відношення до Бога, релігійної спрямованості свідомості і поведінки. Традиційна релігія саме це

“вертикальне” відношення визнає, безумовно, головним і визначальним. Відтак моральність є підпорядкованою релігійній орієнтації.

На розуміння і практичне застосування моральних принципів і вимог впливав не тільки містичний, а й соціокультурний елемент релігійних систем; він зокрема визначав “симпатії” і “антипатії”, різне ставлення до єдиновірців й іновірців.

Як свідчить історія, релігія не тільки стимулювала розвиток моральної свідомості, а й створювала можливості санкціонувати порушення простих моральних норм, виправдовуючи це посиланнями на обов’язкову для виконання Божу волю, хоч би ця воля й була “несвідомою” і людині не завжди зрозумілою. Фактично тут у відчуженій і персоніфікованій формі виступали інтереси і прагнення певних людських істот і соціальних груп.

Це явище було особливо виразним у стародавніх етнічних релігіях, в яких зближення з мораллю тільки починалося, а сама мораль перебувала в процесі становлення і ще не виявила свого загальнолюдського характеру. З часом і релігія, і мораль еволюціонували, але суперечність між ними не зникла аж до нашого часу. Л.Фейєрбах, може й надто односторонньо, вказує на це: “Самі по собі спочатку релігія і мораль, – принаймні, в тому смислі, в якому ми тепер цю мораль розуміємо, – не мають між собою нічого спільного, і притому з тієї простої очевидної причини, що в моралі людина встановлює відношення до себе і до своїх ближніх, а в релігії – до іншої, відмінної від людини істоти”.⁴ Однак зауважимо на тому, що ця “відмінність” Бога від людини зрештою дещо (в міру “моралізації” самої релігії) пом’якшується, але вона все одно залишається.

Відзначимо те, що не тільки атеїст Л.Фейєрбах, але й богослови виступають проти надмірного зближення релігії і моралі, а тим більше – проти їх отождолення. Так, відомий філософ-богослов С.М.Булгаков пише: “Взагалі при зведенні сутності релігії до моральності, яке є таким звичайним у раціоналістичному ухилі релігійної думки (Кант, Фіхте, Л.Толстой та ін.), ігнорується власна природа релігії... Релігія, яку хочуть цілком звести до моралі, в цілісності своїй вище моралі, а тому вільна від неї: мораль існує для людини в певних межах, як закон, але людина повинна бути здатною підніматися і над мораллю... Нехай вдумуються в смисл тих розповідей Біблії, коли Бог для цілей релігійного будівництва або для випробування віри, дозволяв чи навіть повелівав такі діяння, які моральності явно суперечили: жертвоприношення єдиного сина, криваве винищення цілих народів, обман, крадіжка, адже цими прикладами сповнена старозавітна історія... Бог вище Добра і в цьому смислі залишається вільним і від Добра. Добро є те, чого хоче від нас Бог, що ми усвідомлюємо як

⁴ Фейєрбах Л. Приложения и примечания к “Лекциям о сущности религии” // Избр. филос. произв. В 2-х т.– Т.2. – М., 1955.– С. 822-823.

його веління”.⁵

Ці міркування досить яскраво ілюструють те, що релігійні ідеї і образи є не тільки проекцією людської сутності, начал розумності й моральності, але й їх відчуженням від людини, тобто вони виражають панування над людиною надлюдського начала.

Головний напрям сучасного оновлення релігії – це така зміна акцентів, коли момент відчуження приглушується, а підкреслюється і висувається на перший план “людський”, антропологічний, гуманістичний зміст релігійного вчення. В цьому особлива роль належить розумінню сенсу життя, проблемі смертності й безсмертя.

2. Смыслжиттєві проблеми в контексті їх релігійного розуміння

Вузловою проблемою етики є проблема сенсу людського життя, вищої його мети. Для того, щоб визначити, як треба жити, яких норм поведінки слід дотримуватися, треба виходити з певного розуміння місця людини в світі, певного її призначення. Як відзначав Ф.Ніцше, “в кого є для чого жити, може терпіти будь-яке як”.

Питання “для чого?” – суто людське. Воно впливає з самої суті, специфіки людського буття. У своїй “граничній”, радикальній постановці – це гамлетівське питання “бути чи не бути?”. Французький філософ-екзистенціаліст А.Камю вважав основною філософською проблемою проблему самогубства: чи варте життя того, щоб його прожити? Питання про сенс і мету життя невіддільне від проблеми життя і смерті. Саме для істоти, яка не тільки насолоджується життям, але й страждає і зрештою приречена на смерть, це питання набуває особливої гостроти. Власне, в чому ж питання? Все кінечне – кінчається, а все живе – вмирає. Проте людське буття в цьому контексті дещо специфічне.

Яка його специфіка? Можна сказати, що в людині поєднані три “іпостасі”: по-перше, вона є істота фізична, тілесна, “річ серед речей”, що підвладна всім законам ества; по-друге, вона істота жива, біологічна, включена у процес біологічної еволюції, як твердить наука, походить від тварин і сама має тваринні риси; по-третє, людина істотно відрізняється від тварин, бо має свідомість і самосвідомість, розум і волю, володіє певною (історично зростаючою) мірою свободи, здатна до самовизначення і творчості, тобто є не річчю, а особою, носієм духовного начала. В християнському віровченні відмінність тіла і душі, їх протилежність абсолютна, “бо тіло бажає противного духові, а дух – противного тілу, і супротивні вони один одному.” (Гал. 5:17). В Біблії є навіть думка про

⁵ Булгаков С. Свет невечерний. Созерцания и умозрения.– 1917.– С. 46-48.

часову первинність тіла: “є тіло звичайне”, “встає тіло духовне”... Та не перше духовне, але звичайне, а потім духовне” (I Кор. 15: 44,46). Якщо відкинути підкреслено зневажливе ставлення до тілесного, “плотського”, то тут є думка, що людина водночас природна і “надприродна” істота, залежна, і вільна. Вона є і елементом матеріального світу, і водночас відносно автономною духовною одиницею – монадою (якщо скористатися лейбніцевською термінологією). В цьому – велич і сила людини, в цьому водночас і трагізм людського буття.

Між тілесністю, речовинністю, а отже й “фактичністю”, зумовленістю, кінецьністю людського існування, з одного боку, й духовністю, з іншого, дійсно є суперечність. “Дух” – це потенційно нескінченне відношення до всього “іншого”, до світу, і, рефлектуючись в себе, в “Я”, він стає “буттям – для себе”, внутрішньою нескінченністю.

Певно що саме тому людині – всупереч житейській і науково засвідченій очевидності – притаманне несприйняття смерті, прагнення до безсмертя. Релігія з її розумінням Вічності, вченням про потойбічний світ і посмертне буття є засобом задоволення цієї потреби духу, способом розв’язання кардинальної суперечності людського буття.

Для віруючої людини світ, як сукупність кінечних, минулих речей і явищ, є буттям фактичним, але не абсолютним, несамодостатнім. Вона намагається відповісти на питання, чому, з якої причини і для чого він існує, що є метою і виправданням цього світу. Така постановка питання є суто людською, “надто людською”. Людині, яка усвідомлює своє виняткове положення у світі матеріальних речей і явищ, стихійних сил, природних, безособових необхідностей і випадковостей, істоті розумній і моральній, притаманна глибока і фундаментальна потреба в такому світі, який “обертається” навколо неї, в світі, в якому розумне й моральне начало не є випадковими і “вторинними”, а навпаки – визначають саме буття світу, керують ним, гарантують кінцеве торжество розуму, справедливості і добра, тобто торжество вищого “Смислу”. У людини, цієї кінечно-безкінечної істоти, є прагнення співвіднести себе не просто з нескінченим Всесвітом, який перебуває у безперервному процесі взаємоперетворень, виникнення і зникнення, породження і загибелі речей і систем, але і з Вічністю, з Абсолютом. Можна цю потребу, цю установку свідомості назвати “метафізичною” в дослівному значенні – як спрямування на те, що “після”, “по той бік” фізики, природи. Релігія є формою, що виражає цю установку і задовольняє потреби у визначенні абсолютних (а не відносних) сенсу і мети життя.

В сучасних релігіях звичайно саме Бог є уособленим втіленням позачасової Вічності, Абсолюту, найвищого, безумовного смислу будь-якого і, головне, людського буття. Як писав Л.Фейєрбах, “Людина в Бозі і через нього шукає тільки

саму себе”.⁶

У чому ж практично виражається релігійне розуміння сенсу життя? Відзначимо, що тут є певні відмінності між різними типами релігій. Ми ж зупинимось лише на тому розумінні, яке властиве іудейсько-християнській традиції, яка є поширеною у нас. Особливість цю виокремив сам Ісус Христос у своїй заповіді любові.

По-перше, треба жити для Бога, любити його, благоговіти перед ним, служити йому. Насамперед це здійснюється у молитві, яка з релігійно-богословської точки зору є містичним спілкуванням людини з Богом. Це спілкування здійснюється також і в формі участі в богослужінні, виконанні ритуальних дій. Ефект психологічного впливу тут посилюється взаємозв'язком віруючих – співучасників ритуалу, естетикою богослужіння. Релігія в сприйнятті віруючого виступає як урочисте “доповнення” земного світу і буденного життя. Вона надає цьому життю того смислу, якого воно без орієнтації на Бога і спілкування з ним позбавлене.

По-друге, треба у своїх взаєминах з людьми, життєвих вчинках, поведінці керуватися принципами і настановами, освяченими божественним авторитетом: заповідями, повчаннями Нагірної проповіді (в християнстві), всією релігійною “наукою життя”. По суті йдеться про дотримання тих моральних норм, які історично засвоєні людством. Зведення їх до божественного першоджерела надає їх виконанню смисложиттєвого значення: жити “по-Божому” – це виконувати своє земне призначення, виправдовувати своє існування. Будь-яка добра, корисна для людей справа, включаючи й те, що називається “соціальним служінням”, в цій традиції осмислена як виконання Божої волі, “доручення від Небес”, навіть як свій “хрест”. Завдяки цьому вона виходить за межі просто житейських повсякденних справ і обов'язків, набуває вищого смислу, оскільки включається в здійснення Божого промислу, а відтак і визначає сенс власного життя.

Найбільш привабливим для віруючих людей є вчення про вічне життя, тобто життя після смерті. Зауважимо однак, що екзистенціально-психологічні передумови такого ставлення до проблеми безсмертя були не однаковими у різні епохи і в різних культурно-історичних цивілізаціях. Так, у стародавньому Єгипті культ мертвих посідав визначне місце і тут вживалися різні ритуальні заходи, зорієнтовані на те, щоб забезпечити продовження життя після смерті. Пам'ятками цього і є славнозвісні єгипетські піраміди. У древньому іудаїзмі не було вираженої ідеї особистого безсмертя. Вона з'явилася дещо пізніше. На першому плані було продовження існування і благополуччя народу. У стародавніх греків панувало уявлення про безрадісне перебування померлих у царстві тіней. Відзначимо, що

⁶ Фейербах Л. Сущность христианства // Избр. филос. произв. В 2-х т. – Т.2. – М., 1955. – С.60.

античній греко-римській культурі взагалі не було притаманне трагічне сприйняття смерті (згадаємо тут принагідно смерть Сократа).

Із занепадом античного світу, “автономізацією” життя, коли індивід випав із суспільної цілісності, сформувалося усвідомлення самоцінності особи, питання про посмертну долю стало предметом роздумів, набуло особливої гостроти. Християнство у своїй “науці життя” ставить це питання на одне з найперших місць. Вічне життя – ось що обіцяє віруючим в нього Син Божий Ісус Христос. Апостол Петро, звертаючись до нього, промовляє: “До кого ми підемо, Господи? Ти маєш слова життя вічного. Ми ж увірували та пізнали, що Ти – Христос, Син Бога Живого!” (Ів 6: 68-69). Очевидно, що тут виражені настрої і сподівання досить характерні для людей не тільки євангельських, а й наступних часів. Воскресіння з мертвих Ісуса Христа – центральна євангельська подія, бо вона провіщує загальне воскресіння і вічне життя. “Коли ж бо Христос не воскрес, тоді віра ваша даремна... Та нині Христос воскрес із мертвих, – первісток серед покійних. Смерть бо через людину, і через людину воскресіння мертвих. Бо так, як в Адамі вмирають усі, так само в Христі всі оживуть” (І Кор. 15:17,20-22).

Яка ж “образна реальність” потойбічного безсмертного життя? Уявлення про неї змінювалися залежно від культурно-історичних обставин і особливостей релігійних систем. Так, в ісламській традиції райське життя зображувалося як безперервні чуттєві насолоди. В християнській воно мало більш абстрактний характер. Проте у будь-якому варіанті уявлення про зміст і характер безсмертя не дає задовільної відповіді на питання про його смисл. Адже вічність, як позачасовість чи “блаженний спокій”, – це те ж саме, що й небуття, бо єдине буття, яке ми знаємо, – це активність, діяльність, постійне прагнення до певної мети. Якщо ця мета абсолютна і якщо вона досягнута остаточно, то немає для чого жити і життя на цьому кінчається. Відтак залишається вірити в яесь позачасове “наджиття”, можливо що у формі якогось злиття з Богом, як цьому вчать деякі релігійні системи. Тому “блаженний той, хто вірує”.

Віра в безсмертя має ще й суттєве етичне значення. Йдеться про те, що в людському житті дуже багато страждань, зла і несправедливості; здебільшого зло залишається не покараним, а добро – не нагородженим. Етична ж свідомість вимагає кінцевого торжества добра. Забезпечити ж це може тільки всесильний Бог як уособлення Любові, і якщо не в цьому житті, то в наступному, тобто після смерті.

В народній свідомості віра в Бога була не вірою рабства (це надто однобічна її характеристика), а вірою в найвищу цінність і святість Добра. Вона справді була здатна стимулювати добру поведінку і ставити психологічну перешкоду перед злими вчинками. Власне, найвища вимога Бога до людей: “Поспішайте робити добро!” В цьому – самодостатній смисл життя. Самодостатній в тому розумінні, що для розвинутої моральної свідомості тут немає потойбічної мети і не потрібні зовнішні стимули – надія на нагороду, страх перед покаранням. Такі стимули не є

по суті моральними. Вони, власне, порушують чистоту моральної свідомості, вносять в неї момент егоїстичного розрахунку. Момент егоїзму взагалі властивий людині, бо ж, природно, кожен любить саме себе і бажає собі щастя й добра. Визначаючи це, Біблія дає заповідь “любити ближнього свого, як самого себе” (Лев. 19:18). Повторюючи цю заповідь, Ісус Христос водночас повчає: “Люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю” (див.: Мт 22,37-39; Мк 12: 30-31; Лк 10:27).

Саме в Новому Заповіті ці дві заповіді ставляться поруч як такі, що становлять єдність. Кажучи мовою сучасного богослов'я, нерозривно пов'язуються між собою “горизонтальний” і “вертикальний” аспекти і цим “горизонтальному” аспекту надається вищий смисл, абсолютне значення.

Питання безсмертя, так само як і моральна вимога обов'язкового торжества Добра, в будь-якій релігійній системі залишається предметом віри, а не наслідком якихось теоретичних доведень. Наука не може довести реальність особистого безсмертя. Вона скоріше утверджує ідею соціального безсмертя на основі дещо іншого витлумачення смисложиттєвих проблем. Можна висловити такі загальні положення наукової позиції щодо змісту і сенсу життя:

1. Треба продовжити термін життя кожної людини до природних його меж. Слід додавати не “роки до життя”, а “життя до років”, тобто продовжувати термін життя осмисленого, змістовного, активного. Необхідно перемогти тяжкі хвороби, патологічне старіння та інші фактори, які скорочують і затьмарюють життя. Це залежить не лише від успіхів медицини, пізнання біології людини, від оптимізації системи охорони здоров'я, а й від перетворення суспільства на началах соціальної справедливості, гуманізації відносин між людьми і народами.

2. Треба прагнути зробити життя кожної людини якомога більш розумно змістовним, з максимальними і максимально зреалізованими можливостями самопрояву, саморозвитку, творчості, підвищуючи, так би мовити, рівень духовного буття. Безсмертному в земному бутті не було б куди поспішати, а смертний має поспішати – працювати, творити, пізнавати, чинити добро. Як казав давньоєврейський мудрець Гіллель: “Якщо я не за себе, то хто за мене? Якщо я для себе тільки, то що я таке? Якщо не нині, то коли ж?” Треба жити не тільки (і не стільки) для себе, але й для інших, для людей, переборюючи егоїзм і “партикулярність” (тобто орієнтацію на приватні інтереси), культивуючи і розвиваючи в собі почуття співпричетності до роду, свого народу, людства і навіть (у певному розумінні) до всього Космосу. Почуття любові і такої причетності перемагає страх смерті. Той, хто любить, здатний “душу свою покласти за друзів своїх” (Ів 15:13).

3. Нарешті, треба вчитися і вчити, допомагати тим, хто вже наближається до “порогу”, вмирати мужньо, спокійно, гідно – як Сократ, Сенека, О.Пушкін, Ф.Достоевський, І.Павлов і багато інших відомих і невідомих людей високого

духу.

Зауважимо одначе, що питання безсмертя надто особистісне, хоча воно має велике значення для усього людства: кожен мусить розв'язувати його сам на основі своїх світоглядних орієнтацій.

3. Особливості моральних концепцій різних типів релігії

Особливості нині існуючих релігій склалися історично і несуть відбиток тих соціокультурних систем, цивілізацій, якими ці релігії були породжені.

Найбільш близька для переважної більшості громадян нашої країни є християнська релігія, яка має одним із своїх ідейних витоків іудаїзм та де в чому перетинається з ісламом.

Християнство в час свого виникнення (I-II ст. н.е.) стало єдиною можливою і прийнятною для масової свідомості релігійною формою виразу нових моральних принципів і установок, які визрівали вже в епоху пізньої античності – епоху еллінізму. Одним із цих принципів є ідея вселюдскості, єдності всього людського роду, яка діалектично пов'язана з ідеєю абсолютної цінності кожної людської особистості. За кожною людиною визнається здатність до морального самовизначення і відповідальність за свій життєвий вибір.

Християнство не лише проголосило в релігійно-інтерпретованому вигляді справді великі принципи суспільного життя Свободи, Рівності, Братерства, а й утвердило благородні психологічні і моральні начала Віри, Надії й Любові. “Пізнаєте правду, – а правда вас вільними зробить!” – говориться в Євангелії від Івана (8: 32). З подальшого тексту видно, що йдеться насамперед про свободу від гріха. “Бо ви, браття, на волю покликані, але щоб ваша воля не стала приводом догоджати тілу, а любов'ю служити один одному! Бо весь Закон в однім слові міститься: “Люби свого ближнього, як самого себе!” (Гал. 5:13 – 14). Як бачимо, воля тут безпосередньо пов'язується з любов'ю, братолюбством.

“Немає юдея ані грека, нема невільника ані вільного, нема чоловіка ані жінки, бо всі ви один у Христі Ісусі” (Гал. 3:28).

Християнство називають релігією любові. Дійсно, це поняття посідає визначальне місце в християнському релігійно-моральному вченні. Взавши за відправний пункт “золоте правило” моралі: “Не чини іншому того, чого не бажаєш собі”, поведься з іншим так, як ти хотів би, щоб поводитись з тобою (див.: Мт 7:12), християнство приходить до справжнього апофеозу любові (див.: Мт 22: 34-40; Ів 15: 12-13,17; I Кор. 13:1-8 і багато інших текстів). Любов поширюється і на ворогів, які чинять зло й насильство (Мт 5:38).

Зовнішньо заповіді любові ніби суперечать слова про “ненависть” до близьких (Лк 14:26), але тут, по суті, як це видно з контексту, “любов до ворогів” і “ненависть” до близьких” – в ім'я Христа. Це – два полюси релігійно-морального максималізму, крайнощі вимог, які ставляться до людини-християнина. Щоправда такий максималізм подеколи містить у собі зерна юродства, фанатизму

й бузувірства, які можуть прорости за сприятливих для цього умов.

Характерно, що проповідуючи любов, добротинність милосердя в приватних взаєминах між людьми, раннє християнство визнавало водночас боговстановленість і недоторканість суспільних і державних порядків, судити які було лише в волі Бога. Всім пропонувалося “терпіти аж до приходу Господа (Як. 5:7), коли відбудеться Страшний суд. Така установка логічно впливає з релігійної ідеї “несправжності”, підготовчого характеру земного буття. Істинне ж – настане десь за його межами.

Проте з точки зору сучасної людини, якщо вона живе за принципами людинолюбства, не може бути прийнятне традиційне християнське вчення про вічні пекельні муки (хай навіть закоренілих грішників). Враховуючи це, сучасні богослови деяких конфесій нерідко відмовляються від цього вчення або витлумачують його у символічному значенні.

Християнський заклик: “перемагати зло добром” (Рим. 12,21) виражає високу моральну істину; думки ж про гнів Божий і помсту, яка чекає грішників, порушує чистоту морального почуття, вносять певний внутрішній дисонанс у горезвісну “любов до ворогів”.

До того ж, відзначимо і те, що християнство по суті не пододало давній принцип помсти. Сама спокутна жертва Христа є помстою за “первородний гріх”, про що прямо пише апостол Павло в Посланні до євреїв, проводячи паралель між цією великою жертвою і старозавітними жертвоприношеннями і завершуючи словами “без пролиття крові немає відпущення” (Євр. 9:11-22).

Всі ці моменти треба враховувати для всебічної і виваженої оцінки моральної сторони християнства, але необхідно визнати, що цій релігії імпонують ідеї братерства людей, любові, милосердя і співстраждання, цінності кожної людської особи, морального самовизначення і самовдосконалення, відповідальності, щирості і нелицемірності. Суто релігійно-містичну сторону морального змісту християнства становлять вчення про первородний гріх і його спокуту, про орієнтацію віруючих на потойбічний світ і т.п.

У християнському моральному вченні немало такого, що має свої витоки в іудаїзмі. Сам євангельський Христос постійно посилається на Закон (тобто Тору) і Пророків. Однак він наголошує і на тому новому, що несе “добра звістка” Євангелій. В моральному плані – це підвищені вимоги до людської совісті, проповідь любові, милосердя, всепрощення. Продовжуючи свій історичний шлях паралельно з християнством, іудаїзм зберігав свої риси національної релігії і водночас трансформувався відповідно до умов та вимог історичного часу.

Національний характер іудаїзму, який посилювався в умовах діаспори як реакція на прояви ворожості до євреїв, виражається (крім особливих ритуалів, побутових правил) насамперед в ідеї богообраності єврейського народу, його виняткової історичної місії.

Поєднання традиційно-національного із загальнолюдським – характерна риса релігійно-морального вчення іудаїзму. Особливістю іудаїстської етики, є те, що в ній носієм, суб'єктом релігійно-моральної свідомості виступає не тільки окрема особа, а й в цілому народ Ізраїлів, “дім Авраама”.

Іслам має спільні риси з іншими “авраамічними” релігіями. У священній книзі мусульман Корані немало запозичень з Біблії, відомі персонажі якої (з арабізованими іменами) називаються посланцями Бога-Аллаха. Іслам визнає і проповідує загальнолюдські моральні цінності – добро, правдивість, чесність, справедливість, вірність обов'язку, співчуття, милосердя, щедрість, великодушність, стійкість, витримку, самоовладання, порядність та ін.

Але існують суттєві особливості ісламу і його етичної системи. Найголовніша – це строгий монотеїзм. Аллах визнається як єдиний Бог, який створив Всесвіт і все, що існує в ньому, й розпоряджається ним одноосібно. Він – мудрий, всемогутній, милостивий і милосердний, але також грізний і справедливий суддя, який кожному віддасть належне в Судний день.

В ісламі, на противагу християнству, немає ідеї боголюдства і богосинівства. Як пише сучасний ісламський богослов Абу Аля Ал-Іаудуді: “За своєю природою і призначенням людина – раб Аллаха. Її єдина функція в цьому світі полягає в поклонінні Йому і виконанні Його наказів. Людське життя має сенс тільки в тому випадку, якщо воно цілком присвячене щирому поклонінню і служінню Аллаху... Людина відповідає перед Господом за всі добрі і погані вчинки на цьому світі. Суд і розрахунок будуть здійснюватися не в цьому, а в іншому, в потойбічному житті. Це життя дано людині заради перевірки. Людина не повинна ставити собі іншої мети в житті і прагнути досягнути її, ніж бути серед відзначених у загробному житті у Господа свого”.⁷

Віра в Аллаха, відданість йому, страх перед його судом визначаються головними чинниками доброчесної поведінки людини. В мусульманстві, власне, заперечується будь-яка індивідуальна свобода (саме слово “іслам” перекладається як “віддання себе Богу”, “покірливість”). Абсолютній могутності в Бозі відповідає в людині абсолютне безсилля. Почуття любові не виділяється в цій релігії серед основних доброчесностей, не має такої “душевності”, як це має місце у християнстві. Традиційному ісламу притаманна була неприязнь, навіть ворожість до “невірних”; проповідувався джихад (дослівно “зусилля”, “боротьба”) – священна війна з метою поширення ісламу.

У сучасному поміркованому ісламі життя людини визнається священним, а тому проливати кров дозволяється тільки в ім'я справедливої справи. Проте визнання права на життя, а також милосердя, прощення, не мають в ісламі такого безумовного значення, як у християнстві.

Від традиції “авраамічних” релігій помітно відмінна індобуддійська, яка є

⁷ Абу Аля Ал – Іаудуді. Спосіб життя в ісламі. – Львів, 1995. – С.9.

продуктом іншої цивілізації з певними особливостями “менталітету”. Так, буддизм – це релігійно-філософське вчення з чітко вираженою етико-практичною зорієнтованістю. Засновником буддизму, як відомо, вважається індійський царевич Сідхартха Гаутама (або Шак’я Муні), який після осяяння, що зійшло на нього, одержав найменування “Будда” – “просвітлений”, “пробуджений”. Засновник течії всіляко ухилявся від обговорення метафізичних проблем – про сутність буття і т.п. Він вбачав свою місію в тому, щоб визначити людям шлях спасіння. Буддизм, порівняно з християнством, постає як варіант релігії порятунку, спасіння. Вихідним для нього є положення, відомі як “чотири благородні істини”, які відкрилися засновникові цієї релігії:

- 1) життя є страждання, яке зумовлене суттю людського існування;
- 2) страждання має свої причини, ними є всезростаючі бажання людини;
- 3) є можливість позбутись страждань, а для цього треба відмовитись від будь-яких бажань і прагнень й перейти до стану нирвани;
- 4) до цього стану веде поступова зміна свідомості, визначена “восьмиричним шляхом порятунку”.

У класичному буддизмі немає ідеї Бога – творця. Його “спасителі” – будди, ботхісатви – не боги, а люди, які досягли нирвани, але добровільно залишилися в світі, щоб допомагати іншим людям на шляху до спасіння. В ньому немає характерної для західної філософської і релігійної думки ідеї субстанції, де перебувають сутності, і зокрема немає ідеї духовної субстанції – душі, яка становить сутність людини, суб’єкта. Тому в буддизмі немає й поняття безсмертя індивідуальної душі. В момент переродження, яке ще називається реінкарнацією (“перевтіленням”, “переселенням душ”), не зберігається ні самоідентифікація, ні єдність самосвідомості. Людина не пам’ятає своїх попередніх існувань, хоч за законом карми несе на собі їх наслідки.

Отже, у порівнянні з авраамічною традицією, в індо-буддистській не так виражене особистісне начало. Авраамічній традиції притаманний активізм. “Від днів же Івана Христителя й досі Царство Небесне здобувається силою, – говорить в Євангелії від Матвія, – і ті, хто вживає зусилля, силоміць хапають його” (11:12). В індо-буддистській традиції переважає квієтизм – прагнення до абсолютного спокою, що й виражається поняттям нирвани.

При всій відмінності світоглядних засад і психологічних установок, вимоги практичної моралі буддизму досить близькі до іудеохристиянських. Назвемо для прикладу п’ять її заповідей (панча шіла): утримання від убивства будь-якої живої істоти (ахімса), заборона крадіжки, брехні, перелюбу, вживання сп’яняючих напоїв. Для духовних осіб монахів – бхікшу встановлені додаткові правила аскетичного характеру. Оцінюючи буддистське моральне вчення, В.С.Соловйов зазначає: “Універсальний характер буддистської моралі виражається особливим, притаманним буддизму елементом безмежного милосердя до всього існуючого. В

цьому відношенні буддизм йде далі християнської моралі, бо християнство в своїй історичній формі зупиняється на обов'язках щодо людей, а буддизм проголошує милосердя до всього існуючого". Водночас, маючи на увазі буддистське вчення про ілюзорність чуттєво даного світу, філософ далі пише: "Отже, буддизм звільнив людську особистість, але в принципі тільки заперечно. Внаслідок цього принципу особа і взагалі будь-яка істота має самостійне значення тільки в запереченні, оскільки заперечує в собі активне начало... Найповніший розвиток ідеї особистого значення кожної істоти і всього існуючого даний християнством і наступною історією".⁸

4. Оновлення морально-етичного вчення сучасних релігій

Уже зазначалося, що релігія і мораль за своїм походженням, змістом і функціями є різними духовними явищами. Вони ніколи цілком не співпадають. Водночас між ними є й точки зіткнення. Історично тривав процес їх зближення, посилення взаємовпливу і взаємопроникнення. В наш час цей процес особливо виразний.

Моральний елемент релігії все більше посилюється і висувається на перший план. Відбувається антропологізація і гуманізація релігії. І хоч вона залишається системою загального світогляду, загальною теорією світу і його урочистим доповненням, як висловлювався К.Маркс, але питання, скажімо, світобудови, космологічні й космогонічні, в сучасних релігійних системах здебільшого не виходять на перший план. Власне, релігія може прийняти будь-яку науково обґрунтовану картину світу, зберігаючи свою головну ідею: світ створений Богом – вищим Розумом. Головне в сучасних релігіях – "людські" проблеми: яка специфіка людського буття? яке місце людини в світі? які її перспективи? який найвищий сенс людського буття? як людині слід жити, щоб здійснити своє призначення?

Тому сучасна богословська думка нерідко зближується з такими вченнями, як екзистенціалізм, персоналізм, філософська антропологія, для яких проблеми людського буття найважливіші. У православному світі інтерес проявляється до філософської спадщини В.С.Соловйова, М.О.Бердяєва, С.М.Булгакова, С.Л.Франка, Е.М. і С.М.Трубецьких, П.О.Флоренського та ін. Такому інтересу сприяє традиційний етичний і гуманістичний зміст і пафос російської та української філософії.

В релігійно-етичних вченнях сучасних церков наявні як характерний взагалі для найбільш поширених релігій традиціоналізм, так і тенденція

⁸ Соловйов Вл. Лекции по истории философии // Вопр. философии.– 1989.– № 6.– С. 94-96.

модернізації, оновлення. Співвідношення двох протилежних тенденцій бувають різними – в залежності від позицій церковних і богословських авторитетів, від того, на які категорії населення вони переважно орієнтуються, від загальної духовно-культурної обстановки. Тут можливі крайнощі – від войовничого фундаменталізму до таких своєрідних явищ, як “теологія без Бога”. Здебільшого ж таких крайнощів намагаються уникати.

Деякі елементи традиційного вчення усуваються або приглушуються – з огляду на їх явну архаїчність чи невідповідність сучасному рівню моральної свідомості. Це, зокрема, стосується вчення про “вічні пекельні муки” грішників, настанов аскетичного характеру. Ряд традиційних моральних ідей витлумачується не в буквальному, як раніше, а в алегоричному чи “духовному” смислі.”

Для зміни акцентів у релігійній “науці життя” стала в пригоді концепція “вертикального” і “горизонтального” спрямувань людської свідомості й поведінки. “Вертикальне” спрямування – до Бога, Вічності, Царства небесного – випливає з самої суті релігії, а “горизонтальне” – зорієнтованість на земні справи, міжлюдські стосунки, соціальні, політичні і т.п. проблеми, стає все більш значимим. Його, зокрема, виражає конкретний зміст таких документів, як папські енцикліки, різні послання.

Проявляється тенденція виділяти і підкреслювати в актуальних соціально-економічних, соціально-політичних, духовно-культурних проблемах, в глобальних проблемах сучасності їх етичну сторону, а цю останню витлумачувати в контексті головних ідей релігійного вчення.

Так, прагнення до збереження і зміцнення миру, соціальної справедливості, забезпечення прав і свобод людини безпосередньо пов’язуються з християнськими або мусульманськими ідеалами. Відповідно розробляються такі галузі богословської думки, в яких обґрунтовуються шляхи розв’язання цих проблем. Звичайно, християнські церкви з обережністю, а то й прямо негативно ставляться до таких шляхів, які пов’язані з порушенням освячених релігією фундаментальних норм моралі, і не визнають суто політичного “виправдання” цих шляхів. Тому для сучасних церков не є прийнятними установки на “загострення класової боротьби”, розгортання “революційних рухів”, розв’язування громадянських воєн і т.п.

В релігійно обґрунтованих рекомендаціях щодо способів розв’язання соціальних, політичних, національних проблем, важлива роль надається моральному вдосконаленню, духовному прогресу. Революції характеризуються як духовні перевороти, що призводять до сходження на новий, вищий рівень моральної свідомості, а не як якісь насильницькі дії.

Разом із збільшенням питомої ваги етичного елементу в релігійних вченнях, відбуваються певні зміни в самому змісті цього елементу, у розстановці акцентів. Етика індивідуального і приватного життя суттєво доповнюється

соціальною етикою з її ідеалом справедливого суспільного устрою, який повинен забезпечити найкращі можливості самопрояву, самореалізації, вільного розвитку кожної окремої людини і стати основою гуманних відносин між людьми і народами.

В наш складний і суперечливий час, коли благополуччю людства, самому його виживанню загрожують цілком реальні фактори, в тому числі й породжені науково-технічним прогресом, Церкви прагнуть знайти своє місце, визначити свою особливу роль у відверненні цих загроз. Щоправда деякі з них, зокрема об'єднання і секти есхатологічного напрямку, роблять наголос саме на загрозованих явищах, вбачають в них ознаку того кінця цього світу, що невпинно наближається, закликають готуватися до нього. Однак переважаючий мотив ідеології і проповіді найбільш поширених і впливових конфесій – це надання релігії й церкві місії відстоювання і забезпечення “людського”, морального виміру для соціального і науково-технічного прогресу. За висловом римського папи Павла VI, Церква покликана бути “експертом в людяності”.

Нині переглядається також богословське тлумачення ідеї Бога, сутності і призначення людини. Так, традиційній християнській релігії притаманним було протиставлення Бога і світу, небесного і земного, вічного і тимчасового, духу й плоті. В людському житті на перше місце ставилося служіння Богу, молитва, дотримання ритуальних вимог, а повсякденні практичні справи, праця, житейські турботи розглядалися як щось другорядне, в гіршому випадку – як “марнота”, у кращому – як “оброк”, який треба виконувати, щоб заслужити небесне блаженство. У віруючих виховувалися почуття гріховності, провини перед Богом, смирення, покірливості аж до самоприниження і страждальності. Цим якостям надавалося значення моральних чеснот.

Вже протестантизм, з одного боку, підкреслюючи протилежність Бога і людини, “зіпсованість” людської природи, з другого боку, певною мірою реабілітував “земні” справи у своєму вченні про “мирське покликання”: бо ж “працювати означає молитися”.

В сучасних же релігійно – філософських доктринах, поряд з тенденцією містичного розриву божественного і земного (наприклад, в “діалектичній теології” К.Барта), помітною є тенденція наближення Бога до людини, його “іманентізації”, переміщення Бога з трансцендентних надлюдських висот в глибини людської душі. Бог розглядається як абсолютна основа людського буття.

Людина ж осмислюється не стільки як “раб Божий”, пасивний виконавець Божої волі, слуга Промислу, а й як своєрідний співучасник творення світу і його воз'єднання з божественним першоначалом.

З цієї точки зору, виправдовується і заохочується активність людини, оскільки вона спрямовується високими релігійно-етичними ідеалами і мотивами. Етика покірливості і страждання поступається етиці активної дії, творчості. Таке розуміння людини, її призначення мало місце вже в релігійно-філософських

поглядах В.С.Соловйова, М.Бердяєва, а на Заході розвивалося П.Тейяром де Шарденом, К.Ранетом. Воно також позначилося і на останніх документах католицької церкви.

5. Бізнес і релігійна мораль

Часто виникає таке питання: чи є бізнес моральним? Як сприймає підприємництво релігія, та чи інша Церква?

Відомо, що християнство в усі часи негативно відносилося до бізнесу. Ісус Христос виганяв торговців з храму, а у Євангелії від Матвія (6:24) записано: “Не можете Богу служити і мамоні” (багатству). Апостол Павло вважав, що корінням будь-якого зла є сріблολюбство, віддавшись якому дехто ухилився від віри (1 Тим 6: 8). Св. Ієронім говорив: “Купець навряд чи може догодити Богу”. Святий Августин у п'ятому віці н.е. писав: “Торгова справа сама по собі є зло”.

Проте у наш час, час панування ринкових відносин, у більшості країн світу ставлення християнських церков та їх проповідників до бізнесу докорінно змінилося. У всьому світі християни втягнуті в бізнес і проявляють у ньому чималу активність. Якщо одні вбачають у бізнесі тільки засіб, що дає можливість забезпечити особисте існування, то інші розглядають його як складову частину Божого промислу, спрямованого на задоволення людських потреб. Наведені вище біблійні висловлювання зараз або замовчуються, або ж витлумачуються зовсім по-іншому. Так, у книзі “Бізнес крізь призму віри” зазначається: “Багатство, влада, статус, вплив та інші символи мирського благополуччя нерідко в нашій свідомості підміняють собою справжній успіх. Проте у самих цих символах немає нічого поганого – небезпечним є лише нестримне прагнення до них”.⁹

Автори виходять з того, “що християнське ставлення до бізнесу є частиною Божої справи у світі. Ми прагнемо довести, що можна бути і етичним і водночас досягати великих успіхів, хоча етичність і дотримання заповідей Христовим самі по собі ще не гарантують ділового успіху”.¹⁰

У цій книзі наводиться приклад компанії “Комп'ютер менеджмент девелопмент сервіс” (КМДС) як такої, що відповідає християнським вимогам до бізнесу. Її вище керівництво і більшість співробітників є

⁹ Чьюнінг Ричард, Ебі Джон, Роелс Ширили. Бізнес сквозь призму веры. – М., 1993. – С. 24.

¹⁰ Там само. – С.25

переконаними християнами, хоч на підприємстві цього не вимагають, не примушують також молитися чи ходити до храму. В КМДС вважають, що причетність до християнства, розуміння християнських етичних і моральних заповітів чинить безпосередній вплив на все, що в компанії робиться, бо ж робляться справи компанії для слави Христа.

Головною цінністю для КМДС є люди, які працюють у компанії. Окрім зобов'язання справедливої оплати їх праці, турботи про них, важливим тут є зобов'язання допомагати працюючим в опануванні відповідними засобами управління, чесно ставитися до них і всіляко сприяти розвитку їх людської особистості. Водночас компанія, розуміючи важливість сервісу для її клієнтів, бере на себе зобов'язання негайно реагувати на їх запити і проблеми, покращувати якість своєї продукції. Необхідність одержання прибутку тут розглядається як прагнення зробити бізнес життєздатним.

Відзначимо, що в цих підходах до бізнесу чогось особливого немає. Досконалість у сервісі – це маркетингове завдання. Названі принципи виховання взято з технологій сучасного гуманістичного менеджменту. Та ж сама теорія менеджменту вимагає дотримання етичних норм поведінки, прийнятих у тій чи іншій країні. Тому цілком природним є те, що керівники, як християни, дотримуються в своїй бізнесовій діяльності певних моральних вимог.

У релігійних виданнях, як правило, не дається якогось свого визначення бізнесу, підприємництва. Вони користуються загальновідомими, взятими з теорії менеджменту. Склалася тенденція вибирати такі визначення, які є соціально орієнтовані, мають гуманістичну спрямованість, є привабливими для більшості віруючих. Проте діяльність у сфері бізнесу, на їхній погляд, повинна все-таки обумовлюватись певними нормами християнської моралі, утвердитись як реалізація даного Богом заповіту: працюйте і служіть один одному.

Отже, бізнес (з християнської точки зору), це така діяльність, завдяки якій реалізуються особисті творчі можливості. Бізнес дає можливість планувати, організовувати, керувати, розвивати здібності в цілому ряді сфер життєдіяльності, кожна з яких є відображенням божественних якостей.¹¹

Сучасна наука визначає бізнес чи підприємництво як самостійну ініціативну, систематичну, на власний ризик організовану діяльність з метою виробництва продукції та надання послуг, одержання прибутку. Провідними суб'єктами ринкового процесу є підприємець, який ініціює бізнес, і менеджер – професійний керівник. У процесі виробництва беруть

¹¹ Там само. – С.15.

участь ще й безпосередні працівники. Тому об'єктом впливу релігійної моралі постають і перші, і другі. Проте, дуже часто дії носіїв моралі не збігаються з релігійними настановами. На практиці мораль у сфері бізнесу складається немовби з двох частин: для бізнесменів, володарів чи керівників фірм та організацій – одна, а для безпосередніх трудівників – інша.

Бізнес, з одного боку, є елементом ринкових відносин, чим істотно відрізняється від державних організацій. Але ж він є також і невід'ємною частиною економіки будь-якого суспільства. Його елементи виникли разом з появою посередників-купців, що замінили пряий обмін речей ще в первісному суспільстві. Тоді й з'явилися перші норми торгівлі, що мали обов'язкову релігійну санкцію. Так, давні євреї внесли до своїх віросповідних книг багато норм торгівлі: за порушення мір та ваги повинно було слідувати релігійне покарання. Про це у Біблії говориться біля десяти разів.

Підвалини системи раціонального господарювання, зокрема раціонального ведення торгівлі й обліку, історично розроблені ще семітськими народами, які керували караванною торгівлею на величезних афро-азійських просторах. Цей досвід знайшов своє об'єктивне вираження спочатку у Торі євреїв, а потім і в інших релігійних книгах. Християни і мусульмани створили релігії міжнародного спілкування, які допомагали утворювати великі держави й керувати ними. В основному саме завдяки загальному економічному і культурному успіху країн – носіїв релігії міжнародного спілкування з'являлося бажання інших країн і народів приєднатися до нової ідеології.

Іудейська діаспора поширила первісне християнство і відповідні основи раціонального ведення торгівлі на Близькому Сході, в Європі і в Північній Африці. На ці сфери поширилася також й іудео-християнська в своїй основі етика. Ця етика поступово входила у тканину різних сфер економічної життєдіяльності.

Науковий стиль, раціональність стали домінувати в Європі ще в середньовіччі. Розвиток добре організованої справи потребував звільнення від надмірного релігійного регулювання і тиску феодальної держави, частиною якої була традиційна Церква. Великі матеріальні та фінансові цінності відволікалися від суспільного виробництва. Християнські монастирі призупиняли продуктивні функції людини (участь у виробництві матеріальних цінностей, продовження роду). Католицька церква у ті часи не бажала якихось змін. І вихід був знайдений: ідеологією буржуазної революції в Європі став протестантизм. Бізнес звільнився від прямого тиску Церкви, хоч і керувався

християнською мораллю.

З часом більшість норм регулювання торгівлі, виробництва, надання послуг перейшли з релігійного до цивільного законодавства. Лише в окремих ортодоксальних ісламських країнах продовжує використовуватися шаріат і то лише у відносинах з одновірцями. У наш час єдине поле впливу релігії на бізнес, на економіку – мораль. Проте її місце і значення в останні століття суттєво змінилися.

Важливість етики в бізнесі виходить з самих принципів побудови бізнесу. Ділова “активізуюча” ідея бізнесу, сам процес організації справи з метою отримання прибутку має величезну емоційну, збуджуючу силу. Заради реалізації своєї мети люди, які ведуть свою справу, іноді порушують загальновизнані моральні норми. В тому випадку, коли релігійна мораль перешкоджає бізнесу, перед ним постає моральний вибір. І тоді найчастіше релігія і бізнес поділяються на сфери, де діє різна мораль. Макс Вебер під час перебування у США в 1904 році зауважив, що в американському суспільстві прагнення до наживи позбавлене будь-якого релігійно-етичного змісту і набуває іноді характеру суто спортивної пристрасті.

Протягом тисячоліть, аж до XX століття включно, мораль була продуктом релігійного виховання і віри в Бога. Всемогутній Бог усе бачив і кожному віддавав за заслугами. Це стосувалося і працьовитості, і слухняності, і акуратності та бережливості у поводженні з чужими речами, чесності й порядності у будь-якій діяльності. Завдяки цьому різні суспільні інституції діяли плідно і без якихось значних конфліктів. Власники і керівники організацій також діяли у певних релігійних межах. І ось надзвичайно бруталне порушення норм моралі з боку церковних ієрархів католицизму, феодалів і частини чиновників допомогло з'єднати великі маси населення на боротьбу під гаслами протестантизму, а відтак – за нові соціальні порядки. Історія розвитку бізнесу довела якраз значний вплив релігії на становлення буржуазного ладу і успішність дій підприємців, які користувались протестантською мораллю.

Важливою в цьому аспекті є праця М.Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”, яка була спрямована на розв’язання певної емпіричної проблеми – з’ясування механізмів впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку. Автор припускав, що існує певна внутрішня “вибіркова спорідненість” між догматичними засадами протестантизму й “духом капіталізму”. Головною ідеєю соціальної філософії М.Вебера є ідея економічної раціональності, яка знайшла своє послідовне втілення в капіталістичному суспільстві кінця XIX – початку XX століття. Це і раціональне право, і раціональне управління (бюрократія), і раціональний грошовий обіг і таке інше у сфері економіки,

а також і раціональна релігія – протестантизм. Названі інститути традиційного капіталістичного суспільства забезпечують можливість максимально раціональної поведінки у господарській сфері і дають можливість домогтися максимальної економічної ефективності. Вони активно протистояли аморалізму в період “вільного” ринку і “дикого” капіталізму.

Трудова етика протестантизму вимагала прилучення до праці всіх верств населення. Вже при правлінні Карла I в Швеції проводилася систематична робота з надання допомоги бідним і роботи – безробітним. Гаслом пуритан було: “Подання – не милосердя”. Бажання бути бідним вважалось рівнозначним бажанню бути хворим і заслуговувало осуду, бо завдавало шкоди славі Божій. Виходячи з цього, в протестантських країнах активно протидіють старцюванню.

На протигагу цьому підходу, жебрацтво підтримувалось православною церквою. А в ісламі навіть один з п'яти стовпів віри – “зак'ят” – постає як релігійний “податок” на багатих з метою подання милостині бідним. Такі підходи відповідають авторитарній психології, яка домінує в традиційних Церквах. Завдяки таким недоладним традиціям і певній культурі, що формується, в суспільстві виправдується бідність і старцювання.

Наслідкування раціональної етики аскетичного протестантизму XIX століття формувало у її носіїв своєрідну ментальність, внаслідок якої люди, по-перше, цілеспрямовано прагнули до збагачення в рамках своєї професійної діяльності; по-друге, свідомо обмежували себе у витратах на споживання і, по-третє, надавали також цілком свідомо своєму способу життя певних аскетичних рис. Зрозуміло, що люди з такою ментальністю здатні якнайкраще адаптуватись до вимог капіталізму як раціонально діючої системи. З іншого боку, сама ця система швидко впроваджується там, де такий менталітет набуває масового поширення.

Прикладом раціонального підходу до християнської моралі можуть бути “Біблійні заповіді для бізнесу” американських баптистів, у яких досить своєрідно витлумачується Декалог Мойсея. Першій заповіді “Я – Господь, Бог Твій. Хай не буде тобі інших Богів переді Мною!” (Вих. 20:2,3) відповідає, на думку авторів, ділова заповідь “Виявляй повагу до влади”. Другу заповідь “Не роби собі різьби і всякої подоби...” практичні консультанти з менеджменту трактують як вказівку “Майте єдину мету”. За допомогою цієї “заповіді” намагаються повністю підкорити людину меті компанії і вимагають: “Майте чітке розуміння особистого завдання та цінностей, щоб гарантувати їхню послідовність та співпадання із завданнями компанії”. Біблійну заповідь: “Не призивай ймення Господа,

Бога твого, надаремно...” трансформують в комунікативну ділову заповідь: “Використовуйте ефективне спілкування як на словах, так і в справах”. Ці заповіді, безумовно, досить цікавий матеріал для тих, хто навчається бізнесової справи. Але у людини, вихованої в пошані до релігії і не звиклої до американських утилітарних підходів у використанні духовних надбань людства, найчастіше може з’явитися неприязнь.

Слідом за протестантизмом і Ватикан почав звертати увагу на економічну сферу суспільства не тільки як на джерело доходів, а також і як на сферу діяльності вже не рабів, а вільних працівників – реальних і потенційних віруючих. Вже сто років католицька Церква, починаючи від папи Льва XIII (енцикліка “*Rerum Novarum*”), розвиває свою соціальну науку про працю і місце людини у ній, що, безумовно, відповідає потребам часу. Багато у чому цей поворот у політиці Ватикану був відповіддю на соціалістичний і комуністичний рух. Тому майже весь пафос релігійної ідеології і енергія були спрямовані на боротьбу з “конкурентом” у соціальній сфері і на пошуки гідного місця у сфері економіки для людини праці, щоб вона була задоволена і не прагнула б революційно змінювати стан справ.

Католицька Церква намагається брати на себе роль арбітра у конфліктах між працедавцями і робітниками. Вона активно підтримує поміркований робітничий рух та створює католицькі профспілки і клерикальні партії. Таким чином, з державної церкви, церкви правлячої еліти періоду середньовіччя, коли Ватикан активно захищав феодальний устрій і існуючі режими, католицька Церква поступово перетворюється в організацію соціального захисту.

Говорячи про справедливість, папа Лев XIII писав: “А це є обов’язком капіталістів і власників: не вважати робітників за невільників, шанувати в них гідність людської особи, яка є ушляхетнена християнським характером...” (“*Rerum Novarum*”, ч.16). Разом з тим, він виступив і на захист приватної власності, вказавши на її природні основи. За католицькою теорією, приватна власність є турботою людини про саму себе.

Папа Іван Павло II сучасною філософською мовою розкриває традиційне біблійне бачення місця людини в світі: “Людина має підпорядковувати собі землю, має панувати над створіннями, – відзначає він, – бо, як “подоба Божа”, вона є особа, тобто буття-суб’єкт, який здатний діяти запрограмованим і раціональним способом, здатним вирішувати сам за себе і цілеспрямовано здійснюватися. Як особа, людина є, відтак, суб’єктом праці” (“Про працю”, ч.6). У своїй енцикліці “Сто років” понтифік повторив думки Лева XIII про те, що праця потрібна людині для життя і підтримки своєї родини. Підтримка ж особи – це, як

відомо, не тільки задоволення фізіологічних потреб, а й духовних, культурних, створення можливостей для самореалізації особи працівника. Наслідуючи своїх попередників, папа Іван Павло II продовжує розвиток християнської етики праці у відповідності до вимог сучасної теорії мотивації менеджменту і пише: "...Праця належить до покликань кожної особи; більше того, людина висловлюється і здійснюється через свою активність у праці" ("Сотий рік", ч.6). Понтифік критикує занадто зажерливих роботодавців і говорить: "Праця має бути підпорядкованою гідності людини – суб'єктові праці, а не економічній користі" ("Про працю", ч.22). Виступає Ватикан і за регулювання ринкового хаосу: "Економічний розвиток має перебувати під контролем людини, а не бути пушеним на сваволлю" (Конституція "Радість і Надія", ч.765).

Щодо позиції православних, то, на жаль, жодна з трьох українських православних церков не має чіткої концепції щодо бізнесу і не має сучасної соціальної програми про захист працівників чи трудової моралі. Не займаються вони і впровадженням сучасних технологій управління, які успішно апробовані у бізнесі. Про це говорить, наприклад, цілковита відсутність таких навчальних програм у духовних семінаріях і духовних академіях.

Використання сучасних ринкових технологій Церквами залежить від керівництва і опосередковується тією чи іншою національною культурою, сформованою релігійною духовністю. В Україні більшість людей орієнтуються на традиціоналізм. Навпаки, у США, Західній Європі і Японії всі державні і недержавні інститути, церкви добре ознайомлені з менеджментом. Більше того, саме завдяки своїм знанням у сфері бізнесу і вмінню керуватися цими знаннями вони здебільшого зобов'язані своєму зростанню і впливу. Дедалі більше людей прагнуть опанувати престижні бізнесові знання і досвід. Як відзначає відомий фахівець з менеджменту П.Друкер, "замість традиційної Біблії бабусі дарують своїм онукам після закінчення середньої школи останній бестселер з бізнесу. Пастор евангелістичної церкви, хоча й вважає, що йому ворожий будь-який бізнес, також добре розбирається в русі готівкової грошової маси, як будь-який бухгалтер. Він може залюбки проаналізувати його на своєму персональному комп'ютері. Він відвідує семінари з менеджменту, щоб підтримати "духовне підприємство" в ролі головного виконавчого директора своєї швидко зростаючої громади".¹²

Відомо, що християнство не передбачає колективної відповідальності перед Богом, а традиційно пов'язує її з індивідуальним

¹² Друкер П.Ф. Новые реальности.– М., 1994. – С. 252-253.

буттям кожного в світі. Проте нинішні теоретики християнського бізнесу вишуковують підґрунтя для виправдання організованих колективних дій. Голландський Соціальний союз християн-підприємців і службовців (GMV) запропонував вважати підприємство частиною Творіння, яке “у потенції повинне створювати умови для розвитку Творіння, турбуючись і поліпшуючи громадське виробництво за допомогою підприємництва”. Відтак, пропонують віруючим отримання потойбічної відплати колективно, разом з комерційним підприємством, хоч, зрозуміло, викликає сумнів положення, що поліпшення громадського виробництва можливе тільки “за допомогою підприємництва”. Отже, особистісна християнська мораль повинна набрати корпоративного вигляду, що традиційно притаманне східним релігіям.¹³

Деякі сучасні технології управління групами людей в неохристиянстві також виходять за межі християнського індивідуалізму. Це з тривогою сприймають навіть протестантські церкви. Керівники нових течій розмовляють на зрозумілій людям мові і говорять те, що від них бажають почути. На перше місце виходить задоволення потреб людей, відповідність проповідей їх нагальним інтересам, а потім вже християнським істинам. Завдяки такому “маркетинговому підходу” нові, швидко зростаючі релігійні течії, які проповідують “теологію успіху”, затьмарюють собою традиційні протестантські церкви. На думку лютеранського теолога В.Дайфелд, зараз у Бразилії у п’ятидесятників і харизматів “людей у два-три рази більше, ніж у традиційних домінуючих Церквах. Згідно з “теологією успіху” віруючим гарантується “негайна винагорода за матеріальні пожертви церкві. Молитва до Бога постає майже діловою угодою”.¹⁴

Успіхи японської моделі господарювання і далекосхідних “тигрів” – Гонконгу, Малайзії, Південної Кореї, Сінгапуру й Тайваню – засвідчують те, що західна економічна модель, яка побудована на базі християнської культури, не є єдиним варіантом розвитку сучасного бізнесу. Скінчилася ера необмеженого індивідуалізму у підприємстві й зараз у цивілізованому світі більш ефективно діють фірми, які вміло використовують також колективні групові дії. Після закінчення ери “вільного” ринку, все частіше відходять на другий план монетаризм і раціональна етика. Витончені технології східних релігій і етика буддизму краще використовують ірраціональні фактори підприємництва: мотивацію робітників та їх релаксацію, специфіку і особливість діяльності мікрогруп.

¹³ Християнин-предприниматель в рыночной экономике. – Издание GMV. – С.5.

¹⁴ Цит. за: “Теология успеха” // Пробудитесь! – 1999. – 22 июня. – С. 28.

Буддизм, так само як і національні релігії Сходу – конфуціанство, сінтоїзм тощо, споконвічно вважали працю найвищою чеснотою. Тому й зараз, з точки зору “культу його величності праці”, японський, китайський або корейський робітник сприймає як належне сувору дисципліну, жорсткий порядок у цехах, конторах чи за прилавком.

На ґрунті сімейної, кланової етики у країнах Сходу виникла і постійно підтримується психологія групізму, групова лояльність. Незважаючи на індустріалізацію й урбанізацію вона й зараз попереду серед поведінкових установок у Східних країнах. Особливості буддо-конфуціанської культури дають змогу ламати посадові і особистісні перегородки, підтримувати в організації високий рівень емоційної близькості. Клановий характер функціонування фірм у Японії чи Кореї поєднує сувору виробничу дисципліну з повною відкритістю комунікаційних каналів і самостійністю низових підрозділів. Менеджмент на іудео-християнському Заході лише нещодавно відкрив для себе позитивні особливості діяльності мікрогруп і певні переваги колективної праці. У цих країнах, де індивідуалізм вважався синонімом свободи, демократії і прогресу, зараз активно працюють над прищепленням психології групової праці. До речі, подібні технології контролю за поведінкою у невеликих колективах розвивають і неорелігії, насамперед орієнталістичні й неопротестантські.

Відома висока інноваційна спроможність японців, а відтак і корейців, китайців тощо. Вона є наслідком вихованої з дитинства спрямованості на практичне використання наявних і запозичених ідей. Дослідники відзначають, що дотримання буддиської філософської доктрини стимулює дії, а не розмови. Якщо в Біблії сказано: “Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово” (Ів 1:1), то у буддистських сутрах слово містить у собі лише спонукальний стрижень, стимулюючий активність. Японці з дитинства насичуються модусом поведінки, сконцентрованим у заклик: “Менше говори, більше роби!”

Східні традиції медитативного спостереження звичайно мають своїм наслідком не теоретичні узагальнення, а прагматику, вихід у практику, дію. Активно допомагає сучасному менеджменту дзен-буддизм, а також різні напрями йоги, трансцендентна медитація тощо. Дослідження психологів і фізіологів довели, що душевне заспокоєння і внутрішнє просвітлення стимулюють творчу активність людини. Відомо, що “дзен” як метод активізації резервів людської психіки застосовується на багатьох японських фірмах. Часто серед консультантів і організаторів

“дзен”-тренувань зустрічаються буддистські монахи.¹⁵

Головна відмінність західного християнства від буддизму з точки зору впливу на “людські ресурси” бізнесу полягає в тому, що перша займається соціальним захистом, а останній допомагає працівникам відновлювати сили. Східне ортодоксальне християнство ще й досі не знайшло свого місця у цій сфері

Іудео-християнська активність у певний період становлення організованого підприємництва була своєрідним дороговказом. Але в останні сто років функції методологів організаційно-управлінського процесу перебрали на себе позарелігійні вчені та менеджери. Їх раціоналізовані і прагматичні підходи до керування людьми рішуче вийшли за межі Біблії і Корану. Це спричинило так звану революцію менеджерів. Бог відсутній зараз на сторінках підручників з менеджменту. Проте там постійно наголошується, що для успішної організації дій багатонаціональних колективів необхідно чітко враховувати особливості релігійно-моральних орієнтацій працівників.

Християнство вже підштовхує до активності, до здобуття результату силою, якщо це потрібно. Біблія наголошує: “Від днів же Івана Хрестителя й досі Царство небесне здобувається силою, і ті, хто використовує зусилля здобувають його” (Мт 11, 12). Така ментальність формувала активну торгівельно-збутову діяльність, наполегливий бізнес. У буддистській традиції переважає квієнтизм – прагнення до абсолютного спокою, що виражається поняттям “нірвани”. Буддизм добре слугує відпочинкові після роботи, а християнство – піднесенню духу працюючих.

Певні релігійні чинники були здатні допомогти в разі існування у фазі становлення ринку поодиноких підприємств. Майже до ХХ століття переважали невеликі підприємства. Під одним “дахом” збиралися родичі, члени однієї релігійно-національної громади. Вони працювали як команда, об’єднана єдиною ідеологією. Наш час – це переміщення великих мас населення з країни в країну. Багатонаціональними стають не тільки великі, а й малі підприємства. Культура міжконфесійного, міжнаціонального спілкування – це об’єктивна необхідність. І саме на цьому ґрунті формуються нові найдосконаліші технології бізнесу.

Сучасний ритм праці стає дедалі напруженішим. Менеджмент винайшов багато важелів мотивації і примусу до праці, серед них і інтелектуальної. Релігії практично немає що робити у трудовому процесі. В офісі, фірмі, на підприємстві не залишилося місця Богу, якимсь релігійним обрядам, тим більше, що працюють поруч люди різних

¹⁵ Пронников В.А., Ладанов В.Д. Управление персоналом в Японии. – С. 120-121.

конфесій і прояв ними різнорелігійних почуттів заважав би один одному. “Богом” на виробництві став господар. У такій ситуації важливим важелем стає швидка релаксація, насамперед духовна. Досвід східних релігій тут частіше стає у нагоді.

Принципово не можна розділити етику підприємництва, виробничу етику на релігійну й на нерелігійну. Релігійна людина може порушувати технологічну і виробничу дисципліну, а нерелігійна людина – бути зразком. Може бути і навпаки. Але зараз не має принципового значення те, хто і якою мораллю керується в своїй діяльності. Головне, щоб виконувалися вчасно і якісно виробничі завдання.

Як відзначають німецькі фахівці з менеджменту В.Зігерт і Л.Ланг, сучасна виробнича етика також базується на християнстві. Проте людина, навіть віруюча, не впевнена, що Бог усе бачить і всім керує. А якщо він і бачить, то головне, щоб не бачив і не чув його керівник про те, як за його спиною витрачається час і матеріальні цінності не на службові цілі. Головне – не попадатися. Не спійманий – не злодій. Бог – милостивий, він прощає людські слабкості і милує грішників, які каються. А хто є без гріха?!¹⁶

Отже, кожна із теорій етики має своє місце і в історії, і в певній цивілізації. Християнська культура домінує в Європі і в Америці, але не у всьому світі. Тим більше, що кількість послідовників ісламу, індуїзму, буддизму й конфуціанства зростає швидше, ніж християнства. У християнській культурі також є різні підходи до раціональної етики. Католицька етика ХХ століття спрямована на захист людини від надмірної експлуатації. А православ'я не звертає уваги ні на підприємництво, ні на економіку взагалі. Практично православні священики Українських церков проводять лише освячення виробництв і бізнесових фірм. Проте у православно-слов'янській культурі закодована общинна діяльність. Прагматичний і творчий підхід до використання надбань нашої культури може дати чудовий результат для діяльності національного бізнесу в Україні. Велику користь бізнесу і суспільству дав би рух за моральне оновлення Православної церкви.

¹⁶ Зігерт В., Ланг Л. Руководить без конфликтов: пер. с нем. – М., – 1990. – С.19.

Контрольні завдання і запитання

1. Що дає нам підставу говорити про релігійну мораль як специфічний феномен?
2. Назвіть етичні виміри релігії.
3. Як релігія з'ясовує мету і сенс життя людини?
4. Розкрийте особливості моральних вчень
5. Яких оновлень зазнала релігійна мораль останнім часом?
6. Як можна поєднати бізнес з правилами християнського життя?

Тематика рефератів

1. Природа релігійної моралі.
2. Етичні виміри релігії.
3. Проблема безсмертя в різних конфесійних витлумаченнях.
4. Десять заповідей і Заповіді блаженства як основа християнської моралі.
5. Особливості моральних концепцій різних конфесій (за вибором).
6. Бізнес в світі моральних вимог Біблії.

Рекомендована література

1. Бергсон П. Два источника морали и религии. – М., 1990.
2. Бердяев. Н. О назначении человека. – М., 1993.
3. Беркет П. Бизнес и Библия. – СПб., 1998.
4. Закон Божий. – К., 1999.
5. Нибур. Опыт интерпритации христианской этики. Христос и культура. – М., 1996.
6. Обер Ж.-М. Моральне богослов'я. – Львів, 1996.
7. Християнська етика. – Львів, 1998.